

„Meeleolu on positiivne, kuid...”

Avalikust arvamusest Nõukogude Eestis partei ja julgeoleku meelsusaruannete põhjal

Peeter Kaasik

*Ära mõtle!
Kui mõtled, siis ära räägi!
Kui räägid, siis ära kirjuta!
Kui kirjutad, siis ära alla kirjuta!
Kui alla kirjutad, siis ära imesta!*

Nõukogude-aegne rahvajutt

Nõukogude Liit oli riik, kus avalik arvamus puudus: sai olla ainult Nõukogude võimu poolt või vastu – oli ainult partei arvamus ja vale arvamus. Päises toodud rahvajutt peegeldab tabavalt keskmise NSV Liidu inimese isiksuse lõhestatust. Ta elas topeltelu: olid asjad, mida mõeldi tegelikult, ning sõnumid, mis olid suunatud väljapoole. Tegelikult arvamusvabaduse puudumine teeb ühe või teise ajaperioodi avaliku arvamuse hindamise väga keeruliseks. Mälu-uurija Aili Aarelaid on selle sõnastanud järgmiselt:

„Topeltmõtlemist oleks otstarbekas vaadelda väga tundliku sotsiaalsühholoogilise mehhanismina, mis lubab keerulistes ajaloolistesse pööristormidesse sattunud inimestel kohaneda järsult muutunud oludega. Selle mehhanismi ülesandeks on pidevate ideoloogiliste ümberlülituste kaudu aidata kaasa sellele, et kestva välise surve tingimustes säilitada võimalikult paljude sootsiumi liikmete „mina” identiteeti. Topeltmõtlemise enesekaitseks laadi toimemehhanism lubab suuremal osal ühiskonnast ületada rasketes sotsia-

siaalsetes tingimustes tekkida võivat massilist „kaotaja” mentaliteeti. Iga inimese jaoks on füüsiline ja psüühiline enesesäilitamine esmatähtis, seda ka väliselt ebasoodsate tingimuste kiuste, olgu nendeks siis vahetu sõjategevus, küüditamine, ilmsüütuna vangistamine või mõnd muud liiki otsene poliitiline terror.”¹

Avalik arvamus oli ideoloogiline küsimus ja sallimatus iseseisva mõtlemise suhtes kandus üle kõikidesse sovetivõimu ideoloogilistesse ja poliitilistesse alustesse. See kajastus juba kommunistliku partei põhikirjas, mis välistas igasugused alternatiivid ka parteisiselt. Vääramatuks seaduseks pidi olema „ideeline ja organisatsiooniline ühtsus, ridade monoliitsus, kõigi kommunistide kõrge teadlik distsipliin”. Igasuguste fraktsioonide ja grupeeringute loomist peeti vastuolus olevaks „marksistlik-leninliku parteilisusega”.²

Kõige traditsioonilisemaks avaliku arvamuse avaldumisvormiks on valimised. Neid korraldati NSV Liidus regulaarselt ning korraldajad võtsid seda väga tõsiselt, sest ühtlasi oli tegemist suurejoonelise propagandaüritusega. Sovetlikke valimisi oleks liialdus valimisteks nimetada, pigem äraspidiseks referendumi, mis pidi kinnitama üldrahvalikku toetust partei kursile. „Valida” sai ainult ühe võimude poolt heaks kiidetud kandidaadi poolt ja teoreetiliselt ka vastu, kuigi see oli valimisedeli formaadiga üsna keeruliseks tehtud.

¹ A. Aarelaid. Topeltmõtlemise kujunemine sovetiajal. – Akadeemia 2000, nr. 4, lk. 756.

² Устав Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): принят в единую редакцию XVIII съезда ВКП(б). Государственное издательство политической литературы, Москва, 1947, üldosa ning §-d 1 ja 2.

Vaatamata sellele, et valimas käimine oli nõukogude inimese kohustus, olid valimised konstitutsiooni järgi vabad ja kedagi ei tohtinud selleks sundida. Võimu näilise legitiimsuse huvides oli samas oluline inimesed valimistele kohale ajada. Olid leebed mõjutusvahendid. Inimesi toodi valima soodustustega, mis meenutavad pigem äraostmist. Näiteks valimisjaoskonna müügipunktis oli valimispäeval võimalik osta defitsiitseid toiduaineid ja kaupu. Kui see ei töötanud, tuli appi võtta sunnimeetmed. Näiteks olid omaette „agitaatoribrigaadid”, kes kohale mitte ilmunutele koju järele läksid ja seal siis vastavalt isiku vastupanuvõimele kas keelitasid või ähvardasid. Valimiskohustuse täitmisest kõrvale hoidmine võis kaasa tuua hilisemaid probleeme, sest registreeriti tähelepanelikult, kes kohale ei ilmunud – see näitas juba, et tegemist on isikuga, kelle suhtumine soveti-võimu oli vähemalt kahtlane.

Ärgem hakakem siinkohal analüüsima ametlikke ja tegelikke tulemusi (s. t. võltsimise ulatust), vaid siinsel juhul on tegu näitega, kuidas avaliku arvamuse moonutamine ning selle esitamine avalikkusele algas juba konstitutsiooniliste riigivõimuorganite moodustamisel. Võib küsida, milleks seda komöödiat oli vaja etendada, kus ilmselt enamik valijaid taipas, et need pole tegelikult mingid valimised.³ Ühest vastust sellele polegi, kuid kui oli võimalik esitada avalikkusele pidev 99%-line toetus kommunistlikule parteile, siis oli ühtlasi võimalik ka ükskõik milliseid konstitutsiooni jt. seaduste rikkumisi ning inim- ja

kodanikuõiguste eiramisi avalikkusele esitada „tööraha palava soovina”.⁴

Elust Nõukogude Liidus on kirjutatud palju mälestusi. Suurem osa sellest, mis leidis avaldamist Nõukogude ajal, pole tänapäeval tõsiseltvõetav. Oluliselt informatiivsem on pärast Eesti iseseisvuse taastamist kirjapandu, kuid siin lisandub mälestuste tavaline probleem – need on kirja pandud suure ajalise nihkega. Üks inimene mäletab asju ühtemoodi, teine teistmoodi, mõni on teadlikult või teadmatult esitanud oma mälestustena kellegi teise mälestusi või hilisemaid hinnanguid jne. See kõik teeb üldpildi loomise ja üldistuse väga keeruliseks. Olud olid vahepeal muutunud ja koos sellega ka seisukohad. Samuti jäi Nõukogude ajast inimestesse palju sellist, mida mäletada ei taheta, ja nii on palju asju maha vaikitud ning mõnda asja on näidatud halvemana, kui see tegelikult oli, või ka vastupidi – head ja ilusad lapsepõlve- ja noorusmälestused laiendatakse hinnanguks kogu ühiskonnale. On ka eneseõigustust, eriti endiste nomenklatuursete ametnike mälestuste puhul, milles kirjeldatakse, kuidas hoolimata kehvadest oludest aeti ikkagi „eesti asja”. Sama kumab kohati läbi ka kultuuritegelaste meenutustes – väidetakse, et vaatamata oludele viljeleti „tõelist kunsti”, unustades samas kõik maalitud, kivisse raiutud või luulevormi valatud Leninid.

Mälestusi pole siinses kirjatöös kasutatud. Alljärgnev ei pretendeeri ka lõpliku töö teadasaamisele, mida keskmine Nõukogude Eesti elanik ühiskonnast ja selles aset leid-

³ Julgeolekuorganid ja partei jälgisid valimisi kui võimude silmis väga olulisi propagandaüritusi üsna tähelepanelikult ning fikseeriti kõik kõrvalekalded. Dokumente selle kohta, mida valijad asjast arvasid, on sõjajärgsete aastate kohta arvukalt ja nende tutvustamine vääriks omaette kirjatööd, seetõttu pole seda teemat siin ka eraldi käsitletud. Kokkuvõtvalt võiks öelda, et valijad päris „lambad” ka polnud ning vaatamata terroriõhkkonnale avaldati üsna avalikult arvamust, mis mulje see komejant jättis. Veel avaldusid meeleolud ka soditud valimisedelilt, kuhu pandi kirja, mida arvatakse tegelikult valimistest, kandidaadist ja riigist üldisemalt. Vt. nt. nõukogudevaenuliku tegevuse ilmingutest seoses ENSV ÜN valimistega; valimiste tulemustest jne. 04.12.1946–31.12.1947, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 116; EKP KK I sekretäri Ivan Käbini informatsioon NLKP KK parteiorganisatsioonilise töö osakonnale 26. veebruarist 1969. „Informacija o hode podgotovki k vyboram v mestnye sovery deputatov trudjaščixja Ėstnonskoj SSR”. ERAF, f. 1, n. 8, s. 61. l. 13–19.

⁴ Näiteks Eesti NSV Ülemnõukogu. Kui välja jätta I ENSV ÜN valimised 1940. aastal (valiti see veel Riigivolikogu nime all ning formaalselt Eesti Vabariigi seaduste alusel, viimaseid küll korduvalt rikkudes), kus osavõtt oli väidetavalt 84%, ja 1990. aasta XII ENSV ÜN valimised, vastavalt 71%, siis kõigil ülejäänud kümnel valimisel osales ametlikult üle 99% valijatest. Alla 99% oli kommunistide toetusprotsent ametlikult ainult 1940. ja 1947. aasta valimistel (vastavalt 93% ja 96%). 1990. aastal toimunud valimised olid juba vabad ja kommunistid olid peidetud erinevatesse nimekirjadesse, kuid nende häältesaak jäi (varasemaga võrreldes) üsna tagasihoidlikuks.

vatest protsessidest vastaval ajahetkel arvas. Käesoleval juhul on tegemist ülevaatega allikatest ja meetoditest, kuidas avaliku arvamuse puudumise tingimustes üritas sovetivõim oma alamate meeleoludes selgust saada ja kuidas kajastus see kõik kõrgemale poole saadetud „meelsusaruannetes”.

Allikad

Orwellilikku totalitaarsest ideaalühiskonda, kus inimesi terrori ja agressiivse propaganda toel ühtemoodi mõtlema pandi, NSV Liidus lõpuni teostada ei suudetud. Kuigi sovetivõim avaliku arvamuse olemasolu selle tänapäevases mõistes ei tunnistanud, ei tähendanud see samas seda, et inimestel arvamus üldse puudus, see polnud lihtsalt avalik. Avaliku arvamuse nähtamatus ei tähendanud aga seda, et sovetivõim poleks üritanud teada saada, mida tema alamad asjadest tegelikult arvavad. Suure julgeolekuaparaadi üks olulisemaid ülesandeid oligi järelevalve inimeste meelsuse üle. Ilma sõnavabaduseta riik sai meeleolude ja kuulujuttude kohta informatsiooni peamiselt agentuuri kaudu. Julgeolekudokumentides on tavaliseks lauseühend „alustati agentuurset läbitöötamist” (kahtlase isiku järelevalve värvatud agentidega). Tihti algas „läbitöötamine” mõne ebakohase väljaütlemise tagajärjel, millest informaatore ette kandis.

Avalikud koputajad pidid olema kommunistliku partei liikmed, kelle partei põhikirja järgne kohus oli ühiskondlikel meeleoludel silm peal hoida ja vajadusel ette kanda, kuhu vaja. Vabatahtlikke informaatoreid oli julgeolekul arvatavasti võrdlemisi vähe ning nendeks olid nähtavasti ülimalt võimutruud isikud, kelle puhul oli informaatoreks olek enamasti ka avalik saladus. Kuid oli ka neid, kes nägid koputamises võimalust klaarida oma vanu arveid, oli ka vaimsete häiretega inimesi. Levinuim julgeolekuagendi tüüp oli siiski tavaline ärahirmutatud inimene: kes oli sündinud vales perekonnas, sõdinud vales armees, kellel olid valed tutvused jm. julgeoleku silmis vaenlased, keda sai ära kasutada.

Sunniviisiliselt värvatute hulgas oli ka isikuid, kes olid süüdi (vähemasti) kriminaalkuriteos, kuid karistusest pääsemiseks nõustusid julgeolekuga koostööd tegema.⁵

Isegi kui osad värvatuist ei soovinud informatsiooni anda, oli agentuur siiski sedavõrd suur, et killukestest oli võimalik koostada teravikpilt. Seega peaks rahva arvamuste kohta olema küllaldaselt informatsiooni. Paraku pole see päris nii. Esiteks tuleb arvestada, et agentuuri kaudu suudeti ühiskonda sellisel moel lõhestada ning umbusku külvata, et pideva järelevalve all elamine tundus igapäevane. Julgeoleku üks huvisid oli tekitada atmosfääri, et näiteks iga kümnes võib olla koputaja. Sellel oli profülaktiline eesmärk, et tekitada usaldamatuse õhkkond. See oleks välistanud laialdasema organiseeritud vastupanu tekkimise. Seetõttu olid inimesed oma väljaütlemistes üsna ettevaatlikud ning julgeoleku informatsioonid tabasid ainult meelsuse pealispinda.

Teiseks tuleb arvestada ka sovetliku bürokraatia iseärasusi, millest pole vaba ka julgeoleku dokumentatsioon (kindlalt võib seda väita Riigiarhiivis uurijate käsutuses olevate julgeoleku eriteadete kohta). Täpsemalt öeldes – kõik valetasid kõigile ja ilustasid olukorda ning ideaalis vajaks uurija tollase parteibürokraadi kutseoskusi, et ridade vahelt hoomata tegelikku pilti.

Selgelt torkab silma, et põhimõtteliselt hoiduti andmast üldist hinnangut tegelikult valitsevale olukorrale. Isegi kui oli selgelt näha, et lood on halvad, kanti optimistlikus toonis ette, et asjad on korras (väikeste puudustega) ja liiguvad järjest paremuse suunas. Tegemist on üsna skisofreenilist laadi dokumentidega: enamasti algavad 1940. ja 1950. aastate meelsusaruanded tõdemusega, et käib vihane „klassivõitlus” (metsades varjavad end relvastatud bandiidid; „kulakud” ja „endised ekspluataatorid” saboteerivad iga sovetivõimu algatust). Järgnev lõik justkui lükkaks selle väite ümber, sest koos vastavate näidetega maaliti pilt, kus kõik on hästi: käib vilgas kommunismiehitus, viljavarumine ja kevadkülv edenevad, inimesed astuvad rõõmuga

⁵ Vt. lähemalt J. Isotamm. KGB meie elus, I–XIX osa. – Eesti Aeg 1994, nr. 1–19.

kolhoosidesse, tellivad hea meelega riigilaenu, kiruvad „kulakuid”, plaani on ületatud nii ja nii palju jne. Sellele järgneb ettekande põhiosa, mis mahuks kategooriasse: „meeleolu on positiivne, kuid leidub ka mõningaid nõukogudevastaseid isikuid”. Ning sellele järgneb rida tüüpilisi näiteid.

Julgeoleku eriteateid on Riigiarhiivis aastate 1944–1960 kohta, meelsuse ülevaateid on nendes aga pärast Stalini surma 1953. aastal juba vähem. EKP asjaajamises on säilinud siiski dokumendifragmente, mis osutavad, et rahva meelsuse uurimine jätkus umbes samas vormis kuni NSV Liidu lagunemiseni. „Vandenõusid” paljastati jätkuvalt ja ikka leidis „mõningaid isikuid”, kellele nõukogude võim ei meeldinud.

Julgeoleku ettekannete kõrval liikus teine infovoog parteiini mööda: vallast ja külanõukogust ja muudest asulatest maakonna (hiljem rajooni-) komiteedesse ja sealt edasi Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomiteesse (EKP KK), kus koostati nende materjalide põhjal oma meelsusaruanded, mis saadeti Moskvasse. Lisaks said EKP KK ja maakonnakomiteed aruandeid ka julgeolekuasutustelt.

Võiks eeldada, et vähemalt kõige madalamal tasemel – valla/külanõukogu, hiljem kolhooside-sovhooside partorgidel ja täitevkomiteedel – oli pilt selge, millised on meeleolud. Nemad nägid olukorda kohapeal oma silmaga. Paraku ei jõudnud suurem osa sellest üldiselt parteiaruandlusesse. Kui kasutada olevad julgeolekuaruanded räägivad veel „asjast”, siis parteiaruandluses domineerib juba selgelt sõnavoht ning Moskvasse jõudiski lõpuks reibas ettekanne edenevast sotsialistlikust ülesehitustööst. Et probleeme ei saanud

päris maha vaikida, siis ehitati probleemide põhjustajana üles abstraktne vaenlasekuvand, mis on üks meelsusaruannete peamisi iseloomustavaid jooni.

Kogu valet Moskvas siiski ei usutud. Kesk-asutustel oli ka teisi kanaleid, kust informatsiooni saadi. Kontrollimehhanisme oli mitu, olulisemad neist Üleliidulise Kommunistliku Partei Keskkomitee (ÜKP KK) liiduvabariiklik büroo (aastatel 1944–1947); ÜKP KK emissarid liiduvabariikide keskkomiteedes ja keskasutustes (nt. EKP KK II sekretär ja üleliiduliste ametkondade volinikud). Lisaks Moskvas saadetud inspektorid, kontrollkomisjonid jms. Infot laekus ka karjääri- või kättemaksuhimulistelt kommunistidelt ja lihtsalt „valvsailt kodanikelt”. Samuti andsid julgeolekuorganid infot edasi kohalikele võime vahele jättes. Nii kuhjus Moskvas materjal, mis võis kohati üsna palju erineda EKP KK ettekannetest.⁶ Teatava piirini Moskvas isegi soositi üldpildi ilustamist, sest partei tegeles sellega igapäevaselt üle kogu riigi ning vaevalt see ka parteiladvikus kellelegi saladuseks oli. Mõnikord jälle asuti „pettureid” kampaania korras paljastama. Küll mitte otse vassimise eest, vaid asju nimetati tavapärastel natukene teiste nimedega: „kodanlik natsionalism”, „parteikaadri risustamine”, suutmatus tulla toime relvastatud vastupanu ja „kulaklike” meeleoludega, puudused kollektiviseerimisel jm.⁷ Põhjused võisid olla ka kriminaalsemat laadi: võimupiiride eriti jultunud ületamine, riigivara eriti suures koguses riisumine, kohaliku „feodaalriigi” loomine jms.⁸ Üldiselt ei muutunud sellistest puhastustest avaliku arvamuse silmis midagi paremaks ega halvemaks, sest terror oli saanud igapäevaseks

⁶ Vt. T. Tannberg. Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSV-s sõjajärgsetel aastatel. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koostanud Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 15 (22). Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, lk. 225–272.

⁷ Vt. nt. ÜKP KK inspektori Vassili Rjazanovi ettekanne ÜKP KK sekretäridele Ždanovile, Kuznetsoville, Suslovile ja Popovile, 1948. „Dokladnaja zapiska o nedostatkax v rabote partijnix organizacij Èstonskoj SSR”. Proekt postanovlenija „O rabote CK KP(b) Èstonii”. Koostanud A. Dedov, I. Jagotkin, V. Kossov. 18. veebruar 1950, RGASPI, f. 17, n. 118, s. 745, lk. 9–25, 48–67.

⁸ Mida kaugemal keskusest, seda vabamad käed olid parteijuhtidel, kolhoosiesimeestel, tehasedirektoritel, sõjaväeülemustel jt. isevalitsejat mängida. Ning mõistagi ka ajaloolised traditsioonid näiteks Kesk-Aasias ja Kaukaasias. Eestis see väga suur probleem ei olnud, kuid olid ka siin oma „saarekesed”, nt. armee ja liidulise alluvusega tehased, mille peale kohalike parteiülemuste võim ei hakanud.

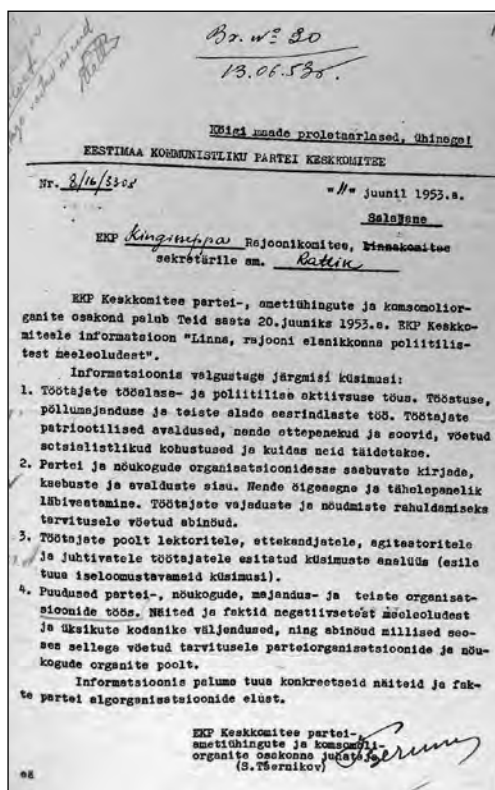
nähtuseks ning võis valimatult ja ootamatult tabada igahüht. Küll andsid need aktsioonid ainet mitmesugusteks kuulujuttudeks.

Parteiettekannetes tunnistati mõningaid puudusi, kuid üldiselt hinnati olukord reeglina heaks või normaalseks (väikeste puudustega). Põhjuseid sellise läbinähtava vale tagamaade kohta võiks otsida sõjaeelsetest parteilistest suurpuhastustest. Hirmu all oli terve ühiskond, kaasa arvatud parteiaparaadi töötajad. Nii tekitas see moonutusi juba kõige madalamal tasandil. Eluohtlik oli pidevalt ette kanda nõukogudevastastest meeleoludest, sest see võis tekitada küsimusi, millega siis partei kohapeal tegeleb, et olukorda kontrolli alla ei saa. Teisest küljest nõudsid selgesõnalised parteidirektiivid ettekandeid ka negatiivsete tendentside kohta. Nii lõpetati ettekanded tavaliselt nentimisega, et on ka mõningaid vaenulikke isikuid. Kui seda poleks tehtud, siis oleks võidud süüdistada „revolutsioonilise valvsuse” kaotamises.

Partei poliitinformatsioonidel oli kindel vorm, mis aja jooksul mõnevõrra muutus, kuid üldjoontes jäi siiski samaks.⁹ Näiteks 1950. aastatel kehtinud ettekande vorm nägi ette, et see peab kajastama: töötajate patriootlikke avaldusi; töö- ja poliitilase aktiivsuse tõusu; endale võetud sotsialistlikke kohustusi; ülevaadet partei- ja nõukogude asutustesse saabunud kirjade sisust; lektoritele ja agitaatoritele esitatud küsimuste analüüsi; üksiknäiteid negatiivsetest meeleoludest (mitte analüüsi) ja vastumeetmeid.¹⁰

Juba ettekande vormist lähtuvalt sisaldasid parteiinformatsioonid üsna sisutut sõnamulinat. Näitlikustamiseks mõned katked tüüpilisest parteiettekandest. EKP Haapsalu rajoonikomitee sekretär Ivan Verjajev kandis 30. aprillil 1952 EKP KK-le ette:

„Poliitiline meeleolu rajooni töötajate hulgas on hea. [– – –] Suure entusiasmiiga võtavad rajooni töötajad ja kolhoosnikud

EKP KK partei-, ametiühingute- ja komsomoliorganite osakonna juhataja S. Tšernikovi ringkiri EKP linna- ja rajooniosakondadele 11. juulist 1953, ERAF, f. 2150, n. 6, s. 10, l. 11.

endile uusi sotsialistlikke kohustusi ülemaailmse töörahva püha 1. mai väarikaks tähistamiseks. [Järgneb rida näited töösangaritest] Juba järgmisel päeval [s. t. pärast NSV Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee (NLKP KK) ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu (MN) määrust toidukaupade jaehindade alandamisest] kell 7.00 hommikul toimus miiting Niinja sovhoosis. Miitingu avas Niinja sovhoosi partorg sm. Morozov, kes ütles, et Bolševike partei ja Nõukogude valitsus koosneb töörahva eesrindlikest inimestest ja seepärast kogu nende võitlus on seotud rahva heaolu ja õnnega, mille tulemusena vastandina kapita-

⁹ Poliitinformatsioonidest vt. lähemalt H. Tammela. Estonians' views on events abroad and in the Soviet Union 1944–1950. – Estonia Since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, compiled by T. Hiio ... et al.; edited by T. Hiio, M. Maripuu and I. Paavle. IKUES, Tallinn, 2009, lk. 151–162.

¹⁰ EKP KK partei-, ametiühingute- ja komsomoliorganite osakonna juhataja S. Tšernikovi ringkiri EKP linna- ja rajooniosakondadele 11. juulist 1953, ERAF, f. 2150, n. 6, s. 10, l. 11.

listlikele maadele meie rahvas sammub edasi helgele tulevikule – kommunismile.”

Järgnesid samasuguse sisuga sõnavõttud ning ülevaated teistest sarnastest koosolekutest, mis keskendusid eranditult partei ja valitsuse ülistamisele. Negatiivseid meeleolusid Haapsalu rajoonis vähemalt selle ettekande kohaselt polnudki.¹¹

Kuid oli ka üksikuid informatiivsemaid poliitettekandeid. Eriti mõne „poliitiliselt vähem haritud” vallapolitruki ettekanne annab pildi ka tegelikust olukorrast. Raske on hinnata, kuidas suhtus partei keskaparaat üsna vastuolulisse informatsiooni, kus ühest vallast kanti ette, et „klassivõitlus” on terav – keegi kolhoosi minna ei taha, nurisetakse päris avalikult maksude ja muude koormiste üle, kuid naabervallast tuleb samal ajal informatsioon, et kõik on kõige paremas korras.

Alates 1960. aastatest muutuvad EKP meelsusaruanded uurijale suuresti kasutamiskõlbmatuks. Konkreetsemaid aruandeid meelsusest leidub EKP KK büroo otsuste ja koosolekute materjale sisaldavates toimikutes (põhiliselt erikaustades).

Tavaliselt oli rahva meeleolude teada- saamiseks ja teabe edastamiseks parteilist ja administratiivset käsuliini pidi välja töötatud rituaalitaoline meetod. Asutuses, ettevõttes või organisatsioonis korraldati töötajatele kohustuslik koosolek, kus agitaator tutvustas sise- ja (või) välispoliitilisi küsimusi. Järgnesid tööliste sõnavõttud, nii ettevalmistatud kui ka spontaansed, milles vastavalt päevakorras olnud küsimusele kas avaldati nõrdimust näiteks „Ameerika imperialismi” septsuste üle või kiideti heaks „partei ja valitsuse tark poliitika”. Kui oli ka kriitilisi seisukohti, siis traditsiooniliselt varjati see mittemidagiütleva fraasi „esineb ka mõningaid puudujääke” taha. See oli üldjuhul parteilises leksikas kohustuslik enesekriitika ja puudujäägid esitati üksikjuhtumitena, ilma märkimisväärse üldistuseta. Kuid võis olla ka vastupidi: mõne üksiku näite põhjal tehti väga kaugeleulatuvaid järeldusi ja üldistusi. See ei tähendanud

aga sisulist analüüsi. „Mõningad puudujäägid” üksikjuhtumitena pidid tavaliselt illustreerima partei mõnd laiemat poliitikamuutust, algatust või kampaaniat.

Teise kategooria moodustavad kokkuvõtted tööliste küsimustest propagandakoosolekutel, poliitringides jm. Need jaotusid välispoliitika- ja sisepoliitikaalasteks, sõltuvalt koosolekul püstitatud teemast. Välispoliitikast võiks esile tuua selliseid küsimusi, millest infosulus Nõukogude kodanik võib-olla täpselt aru ei saanud (või ei pidanudki aru saama). Siia kuuluvad näiteks küsimused mässumeelsuse kohta sotsialismileeris. Sisepoliitikas domineerisid pigem olmealased küsimused, sh. niinimetatud kiuslikud küsimused, *à la* miks pole müügil kummikuid.

Lisaks käivad parteilisest aruandlusest pidevalt läbi „kodanliku natsionalismi ilmingud” (mille nimetamine sageses alates 1960. aastate lõpust), mis oli osa üleliidulisest kampaaniast „üldrahvaliku riigi” ja „nõukogude rahva” konstrueerimisel. „Kodanlik natsionalism” ei tähendanud siinkohal sõna otseses mõistes natsionalismi, vaid oli pigem fraas, mis käis kaasas ühtlustamiskampaaniaga ja igasugust tõrksust – nii tegelikku kui väljamõeldud ja nii aktiivset kui ka passiivset vastumeelsust – mõõdeti kodanliku natsionalismi kategoorias. Nii muutus see mõiste aja jooksul abstraktseks vaenlasekuvandiks, mille taha peideti raskusi kommunismi ehitamisel.

Informatsiooni meeleolude kohta võis mõnevõrra saada ka alates 1960. aastatest korraldatud sotsioloogilistest küsitlustest, mida küll ei tahetud sotsioloogiks nimetada – olid nn. konkreetsed uuringud. Sotsioloogia tähendas tollal teaduslikku kommunismi. Oli ju isegi selline õppeaine.

Rahva meeleoludest partei ja julgeoleku ettekannetes kuni Stalini surmani (1944–1953)

Ühelt poolt avaldasid meeleoludele suurt mõju sõja tagajärjed: kümned tuhanded ini-

¹¹ EKP Haapsalu rajoonikomitee sekretäri Verjajevi poliitinformatsioon 30. aprillist 1952, ERAF, f. 1701, n. 5, s. 23, l. 53–56.

mesed olid Eestist põgenenud, tuhanded sõjas hukkunud, tuhanded inimesed olid uue võimu eest metsadesse varjunud. Lisaks sõjapüüdlused, Punaarmee kohalolek ja sõjajärgne majanduslik kitsikus. Teiselt poolt oli tegemist suurte muutuste ehk sovetiseerimise perioodiga: ametisse pandi sovetlikud võimuorganid ja seati sisse sovetlik halduskorraldus, juurutati sovetlik „valimissüsteem”, teostati sovetlik maareform jpm. Kolmandaks eelnev taust. Inimestel oli Nõukogude võimust selge pilt kujunenud juba esimese Nõukogude aastaga 1940–1941: maa ja vara konfiskeerimine, natsionaliseerimine, kohalikke olusid mitte arvestav majanduspoliitika, arreteerimised, juuniküüditamine jms. 1941. aasta sõjasuvel iseloomustas massiline relvastatud vastuhakk Nõukogude võimule ning mõnedes piirkondades võeti võim üle juba enne Saksa vägede saabumist. Saksa okupatsiooni iseloomustab omakorda aktiivse relvastatud vastupanu peaaegu täielik puudumine. See ei tähenda, et Saksa okupandid oleksid olnud oodatud külalised. Pigem valitses suhtumine, et kui pole sakslasi, siis tuleb tagasi Nõukogude võim. Valida tuli kahe halva vahel ning seetõttu lepidi pigem sakslaste ülemvõimuga. Ilmekas näide rahva meeleoludest oli 1944. aasta kevadtalv, kui sai selgeks, et Punaarmee on kohe Eestisse sisse tungimas. Sama aasta 30. jaanuaril sakslaste korraldusel välja kuulutatud üldmobilisatsioon tõi kohale üle 30 000 sõjaväekohuslase ning kõrvalehoidjaid oli marginaalne väheus. Punaarmee sissetungi see lõpuks siiski ei takistanud, kuid märgiline oli see, et Punaarmeed tervitas vabastajana väga tühine väheus ning sedagi peamiselt piirkondades, kus rahvastiku enamikku ei moodustanud eestlased (s. t. Peterimaa ja Narva jõe tagused vallad).

Sellistes oludes tuli uue võimu kandjatel aastal 1941 pooleli jäänud sovetiseerimist jätkata ning elanikke veenda, et see on nende enda soov ja tahtmine. Paremaks ei teinud olukorda Punaarmee käitumine, mis mee-

nutas pigem tegevust vallutatud vaenulikul maal, kuigi propaganda üritas selgeks teha, et saabunud on hoopis „vabastaja”. Röövimised, tapmised ja vägistamisedki olid igapäevased ning see veenis inimesi, et saabunud on jõhker vallutaja. Suhtumine oli pigem selline, et oli see Saksa sõdur mis ta oli, kuid vähemalt tsiviliseeritud inimene. Kohe hakkasid uue võimu esindajatelt kohtadel massiliselt saabuma kaebused nii maakonnakomiteedesse kui ka EKP KK-sse.¹² Näiteks Peningi valla partorg V. Nõmmik kirjutas EKP KK I sekretärile Nikolai Karotammele otsesõnu: „Ja nüüd, kus tullakse juba tankiga külla röövima, ning relvastatud sõjaväelased kolavad ringi sääli, kus soovivad, näib, et mingisugust korda sõjaväeosades ei ole. See teeb tõesti selgitustöö rahva hulgas väga raskeks, et sarnaste faktide ja tegude pealtnägijaid ja kannatajaid ei saa nii kergelt ümberpöörda sellele, mida mina nendele räägin.”¹³

Sõjaväelaste kuritegude kõrval nurisesid kohalikud kommunistid ka „kotipoiste” pärast, kelle liikumine ja tegevus mõjutas väga palju rahva meeleolu. Sõjast laastatud Venemaa läänepiirkondades oli sõjajärgsel ajal laialdane näljahäda. Nälg ning parema elu otsingud tõid Eestisse väga kirju seltskonna. Kuid võimude jaoks oli olulisemgi, et „kotipoiste” kaudu levis laialdaselt info tegelikust sovetlikust argipäevast NSV Liidus. Näiteks Karuse valla partorg V. Stepanov kandis ette: „Suure vastu kihutus tööga saavad toime nii nimetatud „kotiimehed”, kes käies talust tallu „valgustavad” olukorda säält kust nad on tulnud, jättes meie rahvale paha mulje, halvasti rietatud, räpased.”¹⁴

Kohalikel võimudel puudus ka illusioon, et Nõukogude võim võiks Eestis püsida ilma terrorita. Kuid kuidagi oli vaja end sisse seada ja elanikkonnale selgitada uue võimu n.-ö. eeliseid ka muul moel kui jõuga. Selleks meetodiks olid traditsiooniliselt agitatsioon ja propaganda.

¹² Vt. lähemalt P. Kaasik. Nõukogude sõjaväelaste poolt sooritatud kriminaalkuritegudest Eestis aastatel 1944–1946. – Tuna 2013, nr. 3, lk. 50–64.

¹³ Peningi valla partei algorganisatsiooni sekretäri V. Nõmmiku ettekanne EKP KK I sekretärile N. Karotammele, 1946, ERAF, f. 1, n. 5, s. 23, l. 1.

¹⁴ Karuse valla partorgi V. Stepanovi informatsioon 26. maist 1947, ERAF, f. 15, n. 5, s. 80, l. 5–6p.

Kuidas sõnastati eelseisvaid ülesandeid, sellest annavad veidi aimu 1945. aasta märtsis peetud ENSV vabariikliku propagandistide ja agitaatorite nõupidamise materjalid. Kui maha arvata suure osa nõupidamise ajast täitnud propagandistlik sõnavahet, siis oli ka mõningaid konkreetsemaid seisukohti, kuidas masse enda poole kallutada. Peaettekandja EKP KK sekretär Eduard Päll tõi välja peamised probleemid. Suurimaks neist pidas ta agitaatorite väga madalat haridustaset. Keskmise agitaator oli algkooliharidusega, kellest polnud mingit vastast näiteks gümnaasiumiharidusega inimesele. „Pahatahtlikud” küsimused asetasis agitaatori tihti väga rumalasse olukorda ja agiteerimine tõi kaasa vaid kahju. Päll juhtis eriti tähelepanu šabloonsetele sõnavõttudele, mis kordusid päevast päeva. Päll käskis rääkida kohalistest probleemidest ning nendest ülesaamise võimalustest partei abil, mitte ajada üldsõnalist ideoloogiat, millest ei saa aru ei rääkija ega kuulaja. Kuna asjalikke agitaatoreid oli vähe, siis Päll pani ette, et rõhuda tuleks rohkem visuaalsele pildile: plakatid, kaunistused, juhtide portreed, loosungid jm.

Agitaatorid nurisesid ka selle üle, et väga palju „kiuslikke” küsimusi tuli selle kohta, miks edutatakse juhtivatele kohtadele umbkeelseid venelasi. Päll ei osanud midagi mõistlikku vastata ning nimetas seda „internatsionaalseks abiks suure vene rahva poolt”. Keeleprobleemi kohta arvas Päll, et nad õpivad eesti keele peagi ära, tuleb ainult varuda kannatust ja mingisugusest venestamisest ei saa juttugi olla. Üldlevinud kartused küüditamiste kohta käskis Päll eos lämmatada, sest tegemist olevat sakslaste käsilaste propagandaga.¹⁵

Negatiivsed meeoleolud väljendusid terroriõhkkonnas üldiselt siiski mitte niivõrd avalikus halvustamises, vaid pigem väheses aktiiv-

suses. Ettekandeis on korduvalt avaldatud muret selle pärast, et parteiorganisatsiooni liikmeskond (eriti maal) kuidagi kasvada ei taha. Väideti, et inimesed kardavad avaldada oma „tõelist meelsust”, sest kardavad bandiite.¹⁶

Sovetivõimu suhtuti umbusuga, samuti selle kaasajooksikutesse. Valdade ja külanõukogude parteiorganisatsioonid polnud otsustusvõimelised, sest partei liikmeid lihtsalt polnud. Veidi paremaks hinnati pioneeri- ja komsomoliorganisatsiooni olukorda, ehkki ka siin polnud olukord kiita. Noorteorganisatsioonides astusid eelkõige maapiirkondades esialgu vaid vähesed ning liitumine võis kohati nõuda suurt meelekindlust.

Võimukandjad olid ilmselt realistid ega lootnud vanemaid põlvkondi kiirkorras „uude usku” pöörata. Paremal juhul loodeti terrori abil saavutada see, et nad suu kinni peavad. Seetõttu oli suur osa sovetlikust propagandast suunatud just noorsoole. „Võitlus noorsoo pärast” on paljude ettekannete läbiv teema. Kui metsavendlus välja arvata, mille olemasolu oli seotud paljuski sellega, et enese varjamisele ja relvastatud vastupanule puudus nende meeste ja naiste jaoks alternatiiv, siis kõige rahutum seltskond oli sõjajärgsel ajal koolinoored. Tegutses kümneid põrandaaluseid noorteorganisatsioone, mis levitasid lendlehti ja rahvuslikku sümbolikat, abistasid metsavendi, kogusid relvi, kuulasid välisraadiojaamu, „terroriseerisid” pioneere ja komsomoli liikmeid, esitasid õpetajatele ebakohaseid küsimusi jne.¹⁷

Üks näide 1947. aasta algusest. Kuresaare keskkoolis toimus nn. küsimuste ja vastuste õhtu. Küsimused tuli poetada kin-nisesse kasti. Õhtu tuli ära jätta, sest eelnevalt esitatud 156 küsimusest kvalifitseerusid 86 otseselt nõukogudevastasteks. Lisaks viis karikatuuri Nõukogude juhtkonna liikme-

¹⁵ ENSV vabariikliku propagandistide ja agitaatorite nõupidamine teemal „Poliitmassilise töö olukorrast ja ülesandest vabariigis”. Märts 1945, ERAF, f. 1, n. 9a, s. 5, l. 1–39.

¹⁶ See väide väärakis tulevikus põhjalikumalt analüüsi. Mõnevõrra liialdatud on ilmselt väide, et metsavendadel oli maapiirkonnas üldine toetus. Maaelanikkond oli tegelikult kahe tule vahel. Ühelt poolt oli eluohtlik uut võimu ignoreerida, teiselt poolt tuli arvestada ka metsavendadega.

¹⁷ Vt. nt. Saatusekaaslased. Eesti noored vabadusvõitluses 1944–1954 / koostanud U. Josia, toimetaja Ü. Ojatalu. Endiste Õpilasvabadusvõitlejate Liit, 2004.

test. Mõned näited küsimustest: „Millega seletada seda, et kõik komsomoli liikmed on ebanormaalsed?”; „Miks meile ei tule külla ameeriklased?”; „Millal venelased kaovad Eestist?”; „Miks venelased nii palju varastavad ja röövivad?”; „Mitu viisaastakut veel kulub, et eestlased nälgivad samamoodi nagu venelased?”¹⁸

Süüdi oli muidugi „endiste inimestega risustatud” õpetajaskond. Nii võibki paralleelselt jälgida võitlust õpetajaskonna vastu ning noorsoo mässumeelt. Ettekanded ongi üldiselt ühelaadsed. Kirjeldatakse õpilaste sooritatud nõukogudevastaseid tegusid ning jõutakse lõpuks alati välja õpetajaskonna kõlbmatuseni. Või vastupidi: tõdemuselt õpetajate klassivaenulikkusest jõutakse tagajärgedeni ehk õpilaste nõukogudevastasusele.¹⁹ Keskmisele õpetajale üldiselt ei heideta siiski ette mitte otsest nõukogudevastasust, vaid pigem passiivsust. Kuid oli ka tõelisi „rahva-vaenlasi”, kes lisaks ebasobivale taustale eristusid veel üldise hoiaku poolest. Aruannetes on selliseid nimeliselt üles loetletud kümneid. Näiteks erilise nõukogudevastasusega olevat paistnud silma Tallinna 10. keskkooli õpetaja. Muusikaõpetajat Viktor Neemret süüdistati tahtlikus hümninaeruvääristamises. Ta oli organiseerinud Oktoobrirevolutsiooni 31. aastapäevaks laulukoori, mis hümninaulaks ning andnud üritusel lastele käsu ENSV hümninaulda, kuid mänginud ise klaveril samal ajal taustaks NSV Liidu hümnina. Sama kooli õpetaja Julia Mihkla keelanud stalinliku konstitutsiooni auks korraldatud pidulikult

koosviibimisel oma tütardel esineda asjakohaste luuletustega. 1948. aasta oktoobripühade rongkäigus keeldunud ta kategooriliselt kandmast kepikese otsa naelutatud Stalini pilti.²⁰

20. septembril 1950 kandis ENSV riikliku julgeoleku minister EKP KK I sekretärile ette ka kõrgkoolidest, kus kurja juur peituvat eriti endiste üliõpilasseltside ja korporatsioonide vaimu säilimises (s. t. suur osa õppejõududest olid olnud nende organisatsioonide endised liikmed). Ta kirjeldas suuri probleeme, mis valitsesid maiparaadil, kuhu üliõpilasi tuli ähvardustega sundida, samuti polevat keegi vajalikul hetkel karjunud „hurraa” ning loosungid olnud väga viletsad. Valitses ka pessimism saadava hariduse suhtes. Eraldi mainiti ära veel „sabotaaž” kohustuslike vene keele tundide ja „punaste ainete” loengute suhtes.²¹

Õpetajad ja kõrgkoolide õppejõud ei pruukinud samas rääkida õpilastele midagi nõukogudevastast ning tavaliselt ei rääkinudki, kuid meeleolu võis anda edasi ka suhtumisega. Seda võimendas ka tahtmatus õpetada nn. punaseid aineid ja mõtteid, s. t. oskamatus teha agitatsiooni ja soov keskenduda ainult ainele. Õpetajad pidid ühtlasi olema ideoloogiatöötajad ning apoliitilisus oli rangelt taunitav. Aastaid kestnud rünnakud õpetajate vastu olidki tingitud paljuski viimasest põhjusest.

Omaette näitajad olid ka juba eelmained sovetlikud pidupäevad, mis pidid reglemendi järgi olema massiüritused. Läbivalt oli

¹⁸ ENSV riikliku julgeoleku ministri B. Kummi ettekanne NSV Liidu riikliku julgeoleku ministrile kindralpolkovnik Abakumovile 7. veebruarist 1947. „Dokladnaja zapiska o vyjavlennyx antisovetskix projavlenijax v svjazi s proxodjaščej podgotovkoj k vyboram v Verxovnyj sovet ĖSSR”. ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 116, l. 59–70.

¹⁹ ENSV riikliku julgeoleku ministri B. Kummi ja ENSV MGB 5. osakonna ülema alampolkovnik Nikolski ettekanne NSV Liidu MGB 5. valitsuse ülemale polkovnik Volkovile 28. detsembrist 1949. „Dokladnaja zapiska o zasorennosti škol i srednyx special'nyx učebnyx zavedenij Ėstonskoj SSR antisovetskim elementom i faktax vskrytyx antisovetskix projavlenij sredi prepodavatelej i učaščixsja”. ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 118, l. 200–252.

²⁰ ENSV julgeolekuministri B. Kummi ja ENSV MGB 5. osakonna ülema alampolkovnik Nikolski ettekanne EKP KK I sekretärile N. Karotammele 3. jaanuarist 1950. „Spravka o zasorennosti škol i srednyx special'nyx učebnyx zavedenij Ėstonskoj SSR antisovetskim elementom i faktax vskrytyx antisovetskix projavlenij sredi prepodavatelej i učaščixsja”. ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 202.

²¹ ENSV riikliku julgeoleku ministri V. Moskalenko ja ENSV MGB 5. osakonna ülema Rubani ettekanne EKP KK I sekretärile I. Käbinile 20. septembrist 1950. „Dokladnaja zapiska o zasorennosti Tartuskogo Gosudarstvennogo Universiteta antisovetskim elementom”. ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 202.

ettekannetes ära märgitud see, et inimesi tuli miitingutele ja rongikäikudele kohale ajada käsu korras ja tihti ähvarduste saatel. Kuid ettekannetes on ka konkreetseid väljaütlemisi, mida sarnastest üritustest arvatakse. ENSV riikliku julgeoleku ministri Valentin Moskalenko eriteade 4. novembrist 1950 kajastab meeleolusid „oktoobripühade” eel. Tallinna elanik Anna Silm oli avaldanud arvamust: „Kuradi idioodid on need kommunistid, miks neil on vaja seda laadapalagani teha – rahvas aetakse jõu ja ähvardusega kohale ja seda siis nimetatakse demonstratsiooniks.” Tallinna elanik Raissa Karatajeva: „Ma palun jumalat, et Oktoobripühade ajal vihma sajak ja oleks halb ilm, et need kuradi kommunistid ei pääseks demonstratsioonile.”²²

Eelkõige tekitas vahetult sõjajärgsel ajal rahva seas „ebaterveid meeleolusid” majanduslik kitsikus. Julgeoleku rahvakomissar B. Kumm kandis 5. aprillil 1945 EKP KK I sekretärile ette riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi (NKGB) „V” osakonna tööst kirjavahetuse perlustreerimisel. Kokku tuvas-tati 1945. aasta märtsis 575 kaebust viletsa toiduainetega varustamise, maksude jms. kohta. Ahtme elanik Maria Tšudova kurtis: „Palka pole veel saanud, millal saan, sellest ei räägita. Niikuinii on palk selline, et selle eest midagi osta ei saaks. [– – –] Leiba saan pool kilo ja üks kord päevas natukene suppi. Parema oleks olla hauas, seal pole muret ega nälga.” Tallinna elanik Vladimir Gams: „Alustasin töötamist 10-aastaselt, nüüd olen 61-aastane, kuid sellist orjatööd pole veel näinud. 12 tundi töötad, siis nõutakse veel lisatööd, mõnikord 15 tundi järjest. Toidunormid, peale leiva, on väga väikesed ja neidki ei anta otse kätte, aga palk on nii väike, et turul selle eest midagi osta ei saaks. Tuleb nälgida.”²³

Eesti tasulülitamiseks üleliiduliste standarditega viidi läbi mitu reformi. Üldiselt olid kõikide reformide tulemuseks kuulujutud ja rahva elatustaseme langus. Omamoodi vastuseisu tekitas rahareform. Ettekannetes esitati rahareformi klassivõitluse võtmes ja raporteeriti, et rahvas on seda partei algatust tervitanud „suure tänutundega”. Paljuski võis eelkõige linnaelanike arvamus esialgu selline ollagi. Üsna levinud oli seisukoht, et toiduainete puuduse või nende kõrge hinna olid põhjustanud spekulandid, kellelt rahareform võttis mittetõise sissetuleku. Kuid see polnud üldine, sest iga sovetivõimu algatuse suhtes valitses umbusk. Võrumaalt kandsid riikliku julgeoleku ministeeriumi (MGB) organid ette, et agentuuri andmetel levivad rahva hulgas jutud rahareformist ja et tulevikus polevat vana raha eest enam midagi võimalik osta. Seetõttu üritasid kõik oma rahast lahti saada, ostes kokku kõike, mida leida võis. Tulemuseks oli see, et kooperatiivpoodides polnud enam midagi saada. Turul ringikäivad informatorid kandsid ette maainimeste ärevusest, kes kartsid, et toidukaupadele kehtestatakse kindlad hinnad ja põllusaadusi tuleb hakata müüma alla omahinna.²⁴

Üsna tavaline sovetivõimu võte oli mõnede hindade alandamine suure propagandakära saatel. Selline hindadega mängimine ja spekulantidega võitlemine tõi reeglina kaasa „ostupaanika”. Ettekanded kajastavad mõistagi „tööraha suurt rõõmu”, kuid selle kõrval ka sügavat umbusku, kus igas sovetivõimu algatuses nähti järjekordest võimude-poolset mahhinatsiooni. Läbi-vaks oli ka tõdemus, et hindade langetamisest polnud tegelikult erilist kasu. Samuti polnud n.-ö. odavat kaupa ka saada. Tallinna elanik Leena Nei näiteks rääkis: „Inimesed linnas ostavad kokku erinevaid asju, sest kardavad,

²² ENSV riikliku julgeoleku ministri V. Moskalenko eriteade EKP KK II sekretärile Kossovile 4. novembrist 1950, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 202.

²³ ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari B. Kummi eriteade EKP KK sekretärile N. Karotammele 5. aprillist 1945. „Žaloby na prodovol'stvennye zatrudnenija, material'no-bytovye uslovija i na nalogi”. ERAF, f. 1, n. 3, s. 433, l. 20–30.

²⁴ Tartumaa, Virumaa, Viljandimaa ja Võrumaa MGB osakondade eriteated ENSV MGB-le detsembrist 1947, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 117, l. 147–170.

et puhkeb sõda või peale valimisi tõusevad hinnad uuesti. Homseks on tõenäoliselt kõik poed kaupadest tühjad.”²⁵ EKP Tallinna linnakomitee kandis 2. märtsil 1950 ette, et kohe pärast muudatusi hinnapoliitikas algas kaupade kokkuost, kas igaks juhuks või spekulatsioonide eesmärgil. Seetõttu tuli kauplemist piirata. Ilmnes ka pahameel selle üle, et inimesed polnud pikka aega kätte saanud töötasu ja hindade alandamisest polnud neile rõõmu. Näiteks üks pealt kuulnud jutt Tallinnas: „Kõik ostavad, kuid minu vanamees pole oma palka ikka kätte saanud, aga kui kord makstakse, siis on poest kaubad otsas.”²⁶

Kõige rohkem oli sõjajärgsel aja meelsusaruandeid maareformi ja kollektiviseerimise kohta. See teema vajaks põhjalikumat käsitlust, kui sinne formaat võimaldab. Seetõttu ainult üldisemad seisukohad. Esialgu käsitleti Moskvast kollektiviseerimist Baltimaades pigem tulevikuülesandena ning seda ei peetud sovetiseerimise vältimatuks eeltingimuseks, sest arvestada tuli ka tugevate kolhoosivastaste meeleoludega. Lisaks oli esialgu tunduvalt tähtsamaid ülesandeid sovetiseerimise alal, sealhulgas relvastatud vastupanu mahasurumine.

Kohe Eesti vallutamise järel alustati maareformiga. Viimasesse suhtuti erinevalt ja paljudele uusmaasaajatele tähendas see unistuse täitumist. Laiemalt tekitas maareform siiski rohkem pahameelt ja seda ka uusmaasaajate seas. Julgeoleku rahvakomissar B. Kumm kandis 6. aprillil 1945 EKP KK sekretärile N. Karotammele ette, et maareform ei rõõmustanud paljusid – kellelt võeti maad ära, kellele anti kasutamiskõlbmatuid maid. Võeti küll maa vastu, kuid inventari ja hobu-

seid maa harimiseks ega seemet külvamiseks polnud. Kui neid kuskilt saadi, siis tähendas see vägisi kelleltki äravõtmist, mis omakorda tekitas suuri sotsiaalseid pingeid. Näiteks rääkis üks Puhja elanik: „Meil toimus Ulila rahvamajas koosolek, kus anti talupoegadele uuesti kätte maa kasutamise aktid. Koosolekul esines tööline K. Riisimägi, kes teatas, et tema sellist röövitud maad ei taha. Veel ütles ta, et valitsus röövib talupoegadelt hobuseid ja lehmi.”²⁷

Esimeseks ja võimude jaoks ootamatuks reaktsiooniks uue maakasutussüsteemi kehtestamisele oli talupoegade massiline keeldumine maast. Aastatel 1944–1945 esitati keeldumise põhjusena kartusi, et maa endised peremehed tulevad tagasi ja õiendavad uusmaasaajatega arveid. Järgnevatel aastatel oli keeldumiste põhjuseks aga juba uus maksusüsteem – suure maatüki omamine oli kahjulik. Oli näiteid, kus suuremate talude omanikud palusid end teha „kulakuks”, sest viimastele oli ette nähtud 5–7 ha maad ja nii loodeti oluliselt väiksemat maksukohustust. Paljud uusmaasaajad kirjutasid avalduse, et neile antud maa neilt uuesti ära võetaks. Maast keeldumise põhjuseks on pakutud ka üldist apaatsust, lootusetust ja perspektiivi puudumist.²⁸

Sovetivõimuga kaasnesid kohe mitmed uuendatud põllumajanduskoormised, mis olid talurahvale kriminaalkoodeksi ähvardusel tehtud kohustuslikuks, näiteks metsavarumis- ja erinevad küüdikohustused. Kõige tõsisemat rahulolematust põhjustas algselt viljavarumisplaan. Nagu paljud planeeringud, ei arvestanud need tihtipeale kohalike olude, majapidamiste eripäradega jm.²⁹

²⁵ ENSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja Pastelnjaki eriteade NSV Liidu MGB 5. valitsuse ülemale polkovnik Volkovile 3. märtsist 1950, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 205, l. 10–14.

²⁶ EKP Tallinna linnakomitee sekretäri Kründeli ettekanne EKP KK-le 2. märtsist 1950. „Informacija o političeskix nastroyenijax trudjaščixsja goroda v svjazi s opublikovanijem pečati postanovlenija Soveta Ministrov SSSR i CK VK(b)P „O novom sniženii gosudarstvennyx rozničnyx cen na prodovol'stvennyje i promyšlennye tovary”. ERAF, f. 5, n. 14, s. 27, l. 6–7.

²⁷ ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari B. Kummi eriteade EKP KK sekretärile N. Karotammele 6. aprillist 1945. „O suždenijax po zemel'noj reforme”. ERAF, f. 1, n. 3, s. 433, l. 31–34.

²⁸ I. Paavle. Sovietisation of agriculture. – Estonia Since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, compiled by T. Hiio ... et al; edited by T. Hiio, M. Maripuu and I. Paavle. IKUES, Tallinn, 2009, lk. 37–42.

²⁹ I. Paavle. Sovietisation of agriculture, lk. 46–57.

EKP Pärnumaa komitee sekretär Andrei Torf näiteks kandis 1947. aasta sügisel ette, et viljavarumisel läks kõik nii nagu kord ette nägi, kuid oli palju neid, kes soovivad varumispilaani läbi kukutada – asja taga olevat olnud „kulakud”, kes varumist saboteerisid. Näiteks peideti vilja ning varumisolukule laiutati käsi – et oli ikaldus ja vilja pole. Oli ka neid, kes tahtlikult lasid vilja raisku või andsid müügikohustuse katteks riknenud vilja. Seda võiks pidada tolle aja tüüpettekaneks ja samasuguseid esitati suhtumise kohta igast maakonnast. „Kulakud avaldanud küll visa vastupanu”, kuid üldiselt loeti viljavarumine tavaliselt enam-vähem kordaläinuks.³⁰ Nii kandis EKP KK I sekretär N. Karotamm ÜKP KK parteiorganite kontrolli valitsusele 1947. aasta oktoobris ette ilustatud pildi viljavarumise õnnestumisest. Karotamm väitis ühtlasi tõsimeeli, et kehvikud ja keskmikud on oma vilja hea meelega riigile loovutanud.³¹

Kolhooside loomine täitis kahte peamist eesmärki. Esiteks saavutas riik kollektiviseerimise kaudu kontrolli pea kõigi viljavarude üle ning sai seeläbi talunike arvelt rahastada industrialiseerimist ja ka teisi ettevõtmisi. Teine eesmärk oli tugevdada poliitilist kontrolli elanikkonna üle.

Alguses püüti kolhooside moodustamisel panustada kvaliteedile, rõhutades vajadust kollektiviseerimisega mitte kiirustada ja organiseerida eeskätt „näidiskolhoose”. Alates 1948. aastast asendus kvaliteedipõhine lähenemine kvantiteedipõhisega. Kollektiviseerimisest sai probleem number üks. Lähtekohaks oli must-valge klassivõitluse teooria – maaproletariaat on poolt ning „kulakud” vastu. Suuremaks takistuseks kollektiviseerimisel kuulutati „kulakud” ning see vaenlase kuvand ei kadunud ka pärast märtsiküüditamist ja ulatusliku kollektiviseerimise läbiviimist. Ka edaspidi sai nende süüks ajada kõik sotsialistliku põllumajanduse ebaõnnestumisi.

Kuna vastu seisis üldisemalt ka „keskmikud” ja isegi „kehvikud”, siis oli veel üks klassivaenlaste kategooria – „kulakute saba-rakud”.

Samas ei saa siiski väita, et kollektiviseerimise pooldajaid üldse polnud. Polnud maal kaugeltki kõik nii idülliline, kui seda tänapäeval tihti kujutatakse. Sotsiaalne ebavõrdsus oli siiski märkimisväärne. N.-ö. kehvikuid tootsid juurde ka uusmaasaajate majapidamised. Kiratsemise põhjuseks oli paljusi ebakvaliteetne põllumaa, inventari, põllumajandusloomade ja seemne puudumine. Kuid oli ka neid, kes lihtsalt ei osanud iseseisvalt majandada. Nende jaoks oli kolhoos teatud mõttes pääsimine. Palju oli ka neid, kes lihtsalt ei näinud edasist perspektiivi jätkata eratalupidajana ning kolhoosi astumine oli alistumine paratamatusel.

Asi ei tahtnud siiski edeneda ja kolhoosi astumine, vaatamata maksukoormuse järsule tõstmisele, oli tagasihoidlik ja oma vastumeelsusest anti üsna selgelt teada. Alates 1949. aastast asuti kollektiviseerimise aeglase tempo probleemi lahendamaks NSV Liidu varasematest kogemustest lähtuvalt ehk jõuga. 1949. aasta märtsiküüditamise järel suurenes kolhoosidesse astumine hüppeliselt. Levis näiteks kuulujutt, et kes pole 1. maiks 1949 esitanud avaldust kolhoosi astumiseks, need küüditatakse ära. Nüüd astuti kolhoosi mitte arusaamisest „kolhoosikorra eelistest”, vaid hirmust.

Oli ka seisukohti, mis küüditamistesse pooldavalt suhtusid. Näiteks EKP Tallinna linnakomitee sekretäri A. Kründeli informatsioonist 14. aprillist 1949. Tehase „Punane RET” parteilane Räästas: „Kolhoosidesse on pugenud kulakud ja bandiitide käsilased. Näiteks kolhoos „Tulevik”, kus on peaaegu kõik kulakud ja bandiidid eesotsas kolhoosi esimehe Arnold Umalasega. [– – –] Kolhoosniku maski all hoidsid nad kõrvale väljasaat-

³⁰ Vt. nt. Informacija o xode uborki urožaja i sdači zerna gosudarstvu po uezdam Èstonskoj SSR na 16, 24, i 25 sentjabrja 1947 g, ERAF, f. 1, n. 5a, s. 46, l. 16–18, 22–29.

³¹ EKP KK I sekretäri N. Karotamme informatsioon ÜKP KK parteiorganite kontrolli valitsusele 1947. aasta oktoobrist. „Informacija o političeskix nastroyenijax naselenija uezdov Èstonskoj SSR v svjazi s provedeniem xlebo – zagotovok”. ERAF, f. 1, n. 5a, s. 46, l. 43–48.

³² EKP Tallinna linnakomitee sekretäri Kründeli informatsioon 14. aprillist 1949, ERAF f. 5, n. 12, s. 143, l. 4–6.

misest. [– –] Selline kolhoos on vaja laiali peksta, kuna diskrediteerib kolhoosikorda.”³²

Kui minna ajas mõne aasta edasi, siis 1952. aastaks olid eramajapidamised, mõne üksiku erandiga, likvideeritud ja sotsialistlik põllumajandus oleks pidanud teoreetiliselt õitsema. Reaalsuses oli pilt keskmises kolhoosis üsna masendav ja meeleolugi sellele vastav. Kohati loobusid madalama astme parteilased ka ilustamisest ning kandsid ette, kuidas asjad on. Näiteks selgub 1952. aasta sügise EKP Otepää rajoonikomitee poliitinformatsioonidest:

- sügistööd lõpetamata, juurvili ja osa viljast koristamata (koristatud vili peksmata);
- traktorid katki, tagavaraosi, määrideõlisid ega kütust pole;
- kolhoosnikud ei teinud ära oma normipäevi (tasu normipäeva eest oli naeruväärne);
- riiginormid oli vaja esmajoones täita, siis vaadaku kolhoosnik ise, kuidas oma normipäevade vilja ning seemnevilja päästetud saab;
- loomakasvatus läbi kukkunud, lehmad andsid poole vähem piima kui kodanlikul ajal, loomasööta talveks varutud vaevalt 50% vajaminevast (s. t. kari sureb talvel nälga);
- tööde organiseerimine vilets, keskasutustest tulevad instruksioonid olid eluvõrad ning neidki muudeti pidevalt;
- kui poleks maaelanikel kasutada lehma ja väikest aiamaalappi, siis oleks käes näljahäda (samas isiklike aia-, piima- ja lihasaaduste turustamisel olid arusaamatud bürokraatlikud takistused) jne.

Sisuliselt tõdes rajoonikomitee, et kolhoosid pole elujõulised ning rahva meeleolu oli selline, et kui oleks mingi alternatiiv, siis jookseksid kõik kolhoosid laiali, nendesse jääks ainult kõige saamatumad ning suuremad loodrid ja joodikud.³³

Kuulujutud

Kuulujutte pidasid võimud kohati isegi ohtlikumaks kui otseselt nõukogudevastaseid väljaütlemisi. Kui nõukogudevastase isiku sai arreterida, siis kuulujutud elasid tavaliselt oma elu, sõltumata julgeolekuorganite ponnistustest. Raske oli ka kindlaks teha, kes jutu lahti lasi ja kes sinna midagi omalt poolt lisas. Eespool oli põgusalt juttu sovetlike reformidega kaasas käivast kaupade kokkuostmisest. Paljusi olid põhjuseks just mitmesugused kuulujutud. Samas võidi teatavaid kuulujutte ka soosida, kui need olid riikliku propaganda huvides. Näiteks 1953. aastal alanud „Kremli arstide vandenõu” raames olid antisemiitlikud kuulujutud võimude silmis pigem omal kohal.³⁴

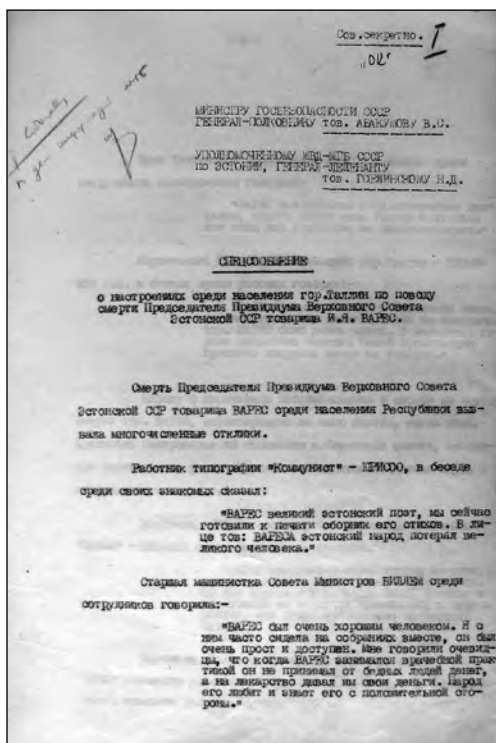
Kuulujutte tekitab tavaliselt infosulg või väga ühekülgne informatsioon. Olukord, kus elanikud ei usaldanud sovetlikku ajakirjandust, oli soodne kõikvõimalike kuulujuttude tekkeks. Informatsiooni hangiti ka välisraadiojaamadelt – sealt saadud infole andsid kuulujutud kiiresti oma, moondunud vormi.³⁵

1946. aasta lõpul tekitas palju kuulujutte ajakirjanduses ilmunud teade, et „keset suuri töökavatsusi suri 29. novembril 1946 ENSV Ülemnõukogu presiidiumi esimees Johannes Vares”. Üllatavalt kiiresti hakkasid levima kuulujutud, et mees lasi end ise maha. Tekkis mitmesuguseid legende, mis jagunesid mitmeks versiooniks. Esiteks võimudele meelepärane mütologiseerimine: Vares olnud „väga hea inimene”, lihtne ja abivalmis ning kõik eestlased armastanud teda. Teise versiooni kohaselt lasi ta end maha süümeepiinade tõttu või seepärast, et ei soovinud osaleda küüditamises. Kolmanda versiooni (võimalik, et kõige tõepärasema) põhjal sooritas ta enesetapu, et vältida arreterimist või põlu alla langemist. Kuid ohtralt liikus ka kuulujutte,

³³ EKP Otepää rajoonikomitee poliitinformatsioonid EKP KK-le 19. septembrist ja 6. oktoobrist 1952, ERAF, f. 3468, n. 6, s. 15, l. 2–11.

³⁴ Vt. nt. EKP Tallinna oblastikomitee informatsioonid 1951. aasta jaanuarist: Otkliki i vyskazyvanija trudjaščix-sja po povodu vreditel'skix dejstv'ij gruppy vračej, 15.01.1953; Informacija ob otklikax trudjaščix-sja Tallinskoi oblasti na soobščenie TASS ob aresta gruppy vračej-vreditel'ej, 18.01.1953, ERAF, f. 2448, n. 1, s. 356.

³⁵ Kuulujuttude tekkemehhanismidest vaata lähemalt: E. Kalmre. Hirm ja võõravähi sõjajärgses Tartus. Pärilooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest. – Tänapäeva folkloorist 7. EKM Teaduskirjastus, Tartu, 2007.

ENSV riikliku julgeoleku ministri B. Kummi eriteade NSV Liidu riikliku julgeoleku ministrile kindralpolkovnik Abakumovile 4. detsembrist 1946. „Specsoobščenie o nastroenijax sredi naselenija gor. Tallin po povodu smerti Predsedatelja Prezidiuma Verxovnogo Soveta Ėstonskoj SSR tovariša I. J. Vares”. ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 116, l. 1–6

et Vares tapeti kas julgeoleku või metsavendade poolt.³⁶

Teise maailmasõja järgsetel aastatel levisid massiliselt kuulujutud, et peagi puhkeb uus sõda, ning üldiselt seostati sellega ka Eesti vabanemist Nõukogude okupatsioonist. Seda kinnistas kas tahtlikult või tahtmatult ka Nõukogude propaganda – olid ju ajakirjandus ja avalikud esinemised täis sõjaõhutamist. Oma osa andis ka külma sõja välispropa-

ganda ning kahe mõjuteguri tulemuseks olid fantaasiaküllased kuulujutud. Eriti said need hoogu pärast Winston Churchilli kõnet, mille ta pidas 5. märtsil 1946 Fultoni *Westminster College*’is. Seda on nimetatud ka „külma sõja” avapauguks.

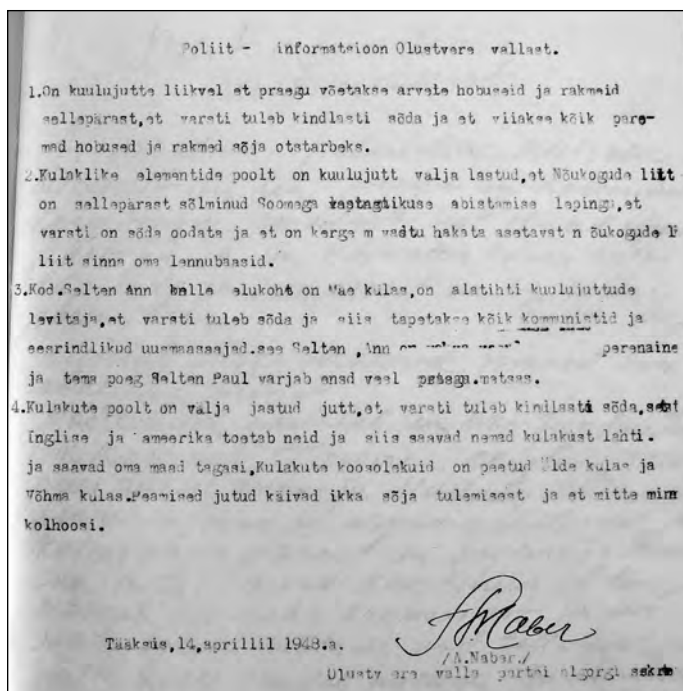
Rahva Hääle ajakirjanik Aleksander Parm: „Inglased ja ameeriklased ähvardavad venelasi aatompommiaga. Venelastel ei jää siis midagi muud üle kui oma kodinad kokku korjata ja Siberi suunas liikuma hakata. Katjuuõsaga aatompommi vastu ikka ei saa!”

Kuid esines ka teisipidiseid seisukohti. Näiteks vene õigeusu preester G. Aleksejev: „Teate millised meeleolud on mul praegu? Noorem tütar Vera [17 a.] ütles. „No kuule isa. See sõda on otsustav – kas olla või mitte olla!” Kui sõda algab, siis ma lähen rindele. Nüüd on minu kohustus isamaad kaitsta! Ja kujutage ette, isegi minu naine nõustus sellega. Sellist suhtumist Läänes ei oodata!”³⁷

Eriti väärtuslikud infoallikad on selle žanri tundmaõppimisel mõned „poliitiliselt vähearenenud” vallapartorgid, kes polnud aru saanud poliitettekannete mõttest ning kandsid selles võtmes ette „erakorralistest” sündmustest, mis koosnesidki peaasjalikult kuulujuttudest. Paar väljavõtet Olustvere valla partorgi M. Rüütli poliitettekandest Viljandi maakonnakomiteele 1949. aastast: „Kolhoosis liiguvad jutud, mis on Fedusejev Olga rääkinud teiste kolhoosnikele, et mis sa veel kolhoosi liikmeks astud, meie läheme kõik ära ja kolhoos laostub, juba märtsi kuul tulevad Ameerika-Ühendriikid oma vägedega meile. [– – –] Kolhoosi liige Lõhmus Marie oli rääkinud Mürk Rosaliele – tead missugune hea uudis! Ma käisin Suure-Jaanis ja sealt kuulsin, et nüüd varsti hakkab sõda, see ei ole mitte muidu jutt, mulle rääkis inimene kes töötab suure vastutava kohapeal.

³⁶ ENSV riikliku julgeoleku ministri B. Kummi eriteade NSV Liidu riikliku julgeoleku ministrile kindralpolkovnik Abakumovile 4. detsembrist 1946. Specsoobščenie o nastroenijax sredi naselenija gor. Tallin po povodu smerti Predsedatelja Prezidiuma Verxovnogo Soveta Ėstonskoj SSR tovariša I. J. Vares. – ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 116, l. 1–6; Vt. ka ENSV siseminister A. Resevi eriteadet NSV Liidu siseministrile S. Kruglovile 6. detsembrist 1946, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 58, l. 1–2. Vt. ka V. Ohmann. Johannes Vares Barbaruse komparteile esitatud elulugu ja tema saatus. *Tempora mutantur, et nos mutamur in illis*. – Tuna 2002, nr. 1, lk. 64–77.

³⁷ ENSV riikliku julgeoleku ministri asetäitja Mihhailovi ettekanne EKP KK I sekretärile N. Karotammele 15. märtsist 1946, ERAF, f. 1, n. 4a, s. 41, l. 47–51.

Olustvere valla partorgi A. Nabari poliitettekannet EKP Viljandi maakonnakomiteele 14. aprillist 1948, ERAF, f. 1000, n. 1, s. 2388, l. 2

[– – –] On liikumas jutt, et Tallinna lähedal merel liiguvad Inglise sõjalaevad, kes ootavad käsku, et teha riigipööret ja et Inglise valitsus võtab Eesti NSV oma kaitse alla.”³⁸

Arvukalt erinevaid kuulujutte põhjustasid repressioonid, eriti 1949. aasta märtsiküüditamine. Küüditamisjutud hakkasid levima tegelikult kohe pärast sõda ning kestsid kuni Stalini surmani, kohati kauemgi. Näiteks EKP Kabala vallakomitee informatsioonist 1948. aastal, ligi aasta enne küüditamist: „Kulakute ja rahvavaenlaste poolt on välja lastud jutud, et algavad jälle küüditamised, osa inimesi lähevad ööseks metsa, ei julge kodus magada.”³⁹

Pärast 1949. aasta märtsiküüditamist hakkasid kohe levima kuuldused tulevastest küüditamistest ja vallakomiteedel tuli palju vaeva näha nende ümberlükkamiseks. EKP Nõmme rajoonikomitee sekretär Kangur

kandis 10. septembril 1949 ette, et elanikkond elab uue küüditamise kartuses. Igapäevased olid „kindlad teated”, et rongid on juba ees. Inimesed olid varakult juba kohvrid pakkinud, sest ei teadnud, millal järele tullakse.”⁴⁰

Uue kuulujuttude laine tulevastest küüditamistest tõi kaasa EKP KK VIII pleenum 1950. aasta kevadel, kui senisele ENSV juhtkonna tegevusele anti hävitav hinnang. ENSV riikliku julgeoleku minister Moskalenko kandis NSV Liidu MGB 5. valitsuse ülemale polkovnik Volkovile ette massilistest kuulujuttudest. Näiteks Tallinna elanik Maria Roosma teadis 27. märtsil 1950 rääkida: „Tallinnasse tuli tähtis inimene ja koos temaga palju sõjaväelasi. See inimene viis läbi teistes vabariikides väljasaatmist ja nüüd hakkab väljasaatmist juhtima siin.”

ENSV MGB 2. osakonna informaatore „Tartu” kandis 21. märtsil 1950 ette vestlu-

³⁸ EKP Olustvere vallapartorgi informatsioonid 14. märtsist, 30. aprillist, 10. juunist, 15. juulist 1949, ERAF, f. 793, n. 1, s. 10, l. 8, 12, 14, 16.

³⁹ EKP Kabala vallakomitee informatsioon rahva poliitmeeleolude kohta vallas 13. juulist 1948, ERAF, f. 1000, n. 1, s. 2337, l. 16.

⁴⁰ EKP Tallinna linna Nõmme rajoonikomitee sekretäri Kanguri informatsioon 10. septembrist 1949. „Informatsija o političeskix nastroenijax trudjaščixja Nymmeskogo rajona”. ERAF, f. 5, n. 12, s. 143, l. 8.

sest Anna Treumaniga: „Eile jõudis Tallina Balti jaama ešelon MGB kaastöötajatega, ülesandega läbi viia suurem väljasaatmisoperatsioon. Julgeolekutöötajad väljusid Balti jaamas rongist, aga nende ülemus koos oma staabiga on siiaaani vagunis. Hiljem viidi rong kuhugi tagavarateele, seal väljus ka ülemus oma staabiga. ENSV MN esimehe Veimeri juurde saabus Molotov⁴¹ ja praegu arutavad nad seal küsimust, kuidas paremini läbi viia eelseisvat küüditamisoperatsiooni.”

Lühidalt ka pleenumi endaga seotud kuulujuttudest. 31. märtsil 1950 kandis ENSV riikliku julgeoleku minister Moskalenko EKP KK I sekretärile Ivan Käbinile ette levinud kuulujuttudest. Laialt oli levinud tees „liberaalsetest eesti kommunistidest”, kes polevat soovunud terroris osaleda ning seetõttu sattusid löögi alla. Informaator „Grigorjev” kandis ette ENSV Kaubandusministeeriumi administratiiv-majandusosakonna ülemast Kuno Jansonist: „Möödunud pleenumil võeti vastu otsus EKP KK I sekretäri N. Karotamme ja ENSV Ülemnõukogu (ÜN) presiidiumi esimehe E. Pälli ametist mahavõtmise kohta. Põhjus oli selles, et nad viisid läbi väärat poliitikat ja sattusid endiste kodanlike tegelaste Kruusi ja Andreseni mõju alla. Karotamme puhul oli üheks põhjuseks veel see, et ta kutsus tagasi Eestisse endiste kodanliku Eesti presidendi Pätsi poja abikaasa ja lapselapse.”

Tallinna elanik Reinhold Klaas rääkis: „Hämmastav, et oma kohalt võeti maha selline tegelane nagu Kumm, kes 17 aastat istus vanglas kommunistlike ideede eest. Kruusi ja teiste tegelaste tagakiusamine näitab, et nad olid oma suhtumises humanistid ja ei järginud revolutsioonilist liini, mis on partei liin”.

Kuid oli ka vastupidiseid arvamusi – et tegemist oligi natsionalistidega. Informaator

„Rummu” kandis ette kalatööstuse ministeeriumi laevaremonditöökoja juhataja Robert Pleeri hinnangu: „Tallinnasse saabusid Moskvast Beria või Malenkov, tulemuseks võetakse ametist maha Karotamm ning koolidest tema portreed. Maha võetakse ka Päll ja Veimer ja nende asemele asuvad venelased – siis on ametis õige valitsus.”

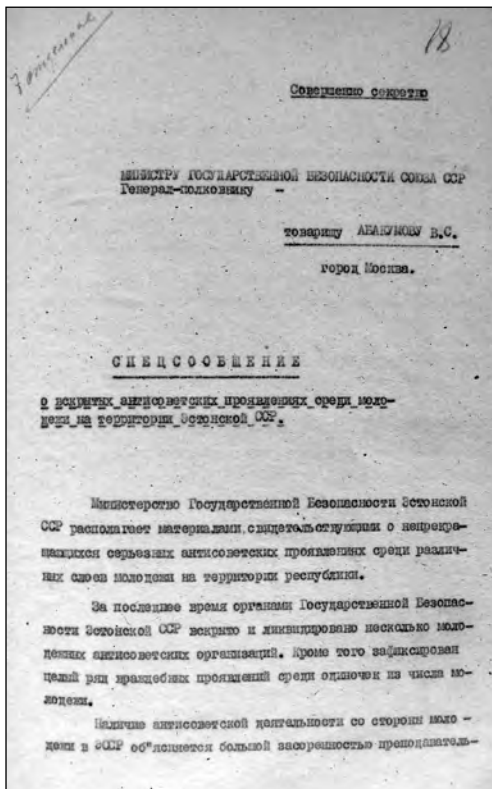
Ühtlasi levisid traditsiooniliselt jutud, mis kuuluvad pigem ulmevaldkonda. Eesti Raudtee finantsosakonna töötaja Valdman rääkis näiteks üsna fantastilise loo: „Endine julgeolekuminister Kumm on arreteeritud, sest oli seotud välismaiste ringkondadega. Kui Kummilt paluti näidata parteipiletit, siis eksituse tõttu näitas ta Inglise ametiühingu liikmepiletit.”⁴²

Vahekokkuvõtteks. Siinkohal on ära toodud peaaasjalikult negatiivsed meeolud. See ei tähenda, et positiivseid meeolusid üldse polnud. Vastupidi, kasutatavaid allikaid kriitikavabalt lugedes võib jõuda järeldusele, et rahva poolehoid Nõukogude võimule oli vaieldamatu tõsiasi. Nende dokumentide hindamine eeldab terve mõistuse kasutamist. Kui parteipropagandist kandis ette, et töörahvas oli väga tänulik parteile ja valitsusele selle eest, et palku alandati ning hindu tõsteti, tuhanded inimesed küüditati, maaelanikud sunniti väevõimuga kolhoosidesse vms., siis on selge, et tegemist on parteilaste omavahealise rituaalse mõttevahetusega, mis reaalsust ei tunnistanud. Seda ei uskunud ilmselt ka need ametiisikud, kellele see oli suunatud. Kuid kõigile oli nii mugavam, sest probleemi tõstatamine tähendas ühtlasi seda, et tuli hakata probleemi lahendama. Lihtsam oli etendada pseudorahulolu ning loota, et küll asjad ise aja jooksul paranevad.

Kuna ideoloogiline surve ettekandjatele

⁴¹ Ettekannetes on mainitud väga erinevaid inimesi, kes siin väidetavalt küüditamist organiseerisid ning puhastust läbi viisid, sh. V. Molotov, L. Beria, G. Malenkov, selleks ajaks juba surnud A. Ždanov ja isegi J. Stalin isiklikult. Tegelikult oli Moskva kõrge emissar VIII pleenumil ÜKP KK sekretär Panteleimon Ponomarenko.

⁴² ENSV riikliku julgeoleku ministri V. Moskalenko eriteade EKP KK I sekretärile I. Käbinile 31. märtsist 1950. „Ob antisovetskix nastroyenijax, rasprostranjanymy vrazhdebnyimi elementami po različnym voprosam političeskoj i hozjajstvennoj žizni na territorii Ėstonii.” ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 201; ENSV riikliku julgeoleku ministri V. Moskalenko eriteade NSV Liidu riikliku julgeoleku ministrile kindralpolkovnik Abakumovile 1950. aasta aprillist, ERAF 131SM.1.205, 41–87.

ENSV riikliku julgeoleku ministri V. Moskalenko eriteade NSV Liidu riikliku julgeoleku ministrile kindralpolkovnik Abakumovile 31. märtsist 1950.

„Specsoobščenie o vskrytyx antisovetskix projavlenijax na territorii Ėstonskoj SSR”

ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 205, l. 18–40

välistas kahtluse, et süsteem võiks ise olla süüdi negatiivsetes meeleoludes, siis reeglina välditi ka üldhinnangut. Negatiivseid tendentse pidigi näitama kohustuslike tüüpjuhtumitena, millele polnud ette nähtud lisada midagi analüüsisarnast.

Siinkohal veel ühest meelsusaruandeid läbivast kohustuslikust temaatikast. Totalitarismi üks selgemaid iseloomustavaid jooni oli vaenlase kuvand. Vaenlase otsinguil lähtuti selgelt klassivõitluse kaanonitest ning elanikkond jaotati must-valgelt kaheks: esiteks töölised, sulased, kehvikud ja poliitiliselt teadlikumad keskmikud (ühesõnaga töörahvas) ning teiseks „eksploataatorlik klass” koos oma sabarakkudega. Esimene seltskond pooldas Nõukogude võimu, teine töötas sel-

lele vastu. Sellest siis sõjajärgsel ajal ka n.-ö. klassivõitlus.

Probleeme küll teatud mõttes tunnistati, kuid alati koos vaenlase mahitustegevusega. Abstraktsemat sorti põhjendused olid „Suur Isamaasõda” ning „fašistlik okupatsioon”, mistõttu sotsialismiehitus ei toimu vajaliku kiirusega. Sisevaenlane pärines kodanlikust Eesti Vabariigist ning selle vaimsest ja moraalsest pärandist: eraomand, „kodanlik demokraatia”, kodanikuühendused, ühistegevus, „kolkapatriotism”. Kõiki neid tendentse mahitasid omakorda nõu ja jõuga veel „imperialistide” luure- ja propagandaorganisatsioonid.

(Järgneb)

Peeter Kaasik

(1974), *PhD*, Eesti Mälu Instituut, Madara 14, 10612 Tallinn, peeter.kaasik@mnemosyne.ee